

שוני מיאמס

אלי שנהב

האתר וזיהויו

שוני (מיאמס) נמצאת במורדות המזרחיים של חוטם הכרמל, ליד עינות שוני, שהיו מקורות המים של קיסריה בימי קדם. למרגלות האתר נמצא אפיקו של נחל התנינים. יש המזהים את האתר ככפר שמי מאמצע המאה השלישית לספירה, המוזכר בתלמוד הירושלמי: "ר' אמי הורי בכפר שמי לעשות עיסה גדולה בטומאה. והלא אין שם ארבעת מילין. מכיוון דנהרא מפטיק כמי שיש שם ארבעת מילין".¹ הנוסע מבורדו² (333 לספירה) כותב כך: "באבן המיל השלישי משם (מקיסרי) יש הר סינא ושם יש מעיין שאם מתרחצת בו אשה תהא מעוברת".³

בשנת 1870 תאר ויקטור גרין את האתר וקרא לו חרבת מיאמס, או אום אל-יאמאס. לפי תאורו, האתר חרב ומשמש מקלט לרועים ועדרים.⁴ בשנת 1875 סקרו את האתר ומדדו אותו קונרד וקיצ'ינר, אנשי משלחת הסקר הבריטית, וקבעו בוודאות שמדובר בתיאטרון. המקום עדיין נקרא מיאמס.⁵ בשנת 1907 ביקר באתר הגרף פון מילינג ותאר את הבנייה החדשה על חורבות התיאטרון:

"אנחנו פונים דרומה על הכביש למיאמס השוכנת לרגלי ההר, והקרויה היום לרוב א-שוני (אסם). גם כפר זה הוא רכושם של משפחת חורי, ובאתר מתנוסס מבנה גדול, דו קומתי, שלו שתי חצרות. בשטחים הגובלים עם נחל התנינים, נטועים, כמו באל יג'ור מטעי עץ תות. אלה משמשים לתעשיית המשי. גלמי הפרפרים שעל גידולם הם שוקדים, נשלחים לביירות להמשך העיבוד. בעקבות הקמת המבנה החדש, שבו מתגורים 15 פלחים ומשגיה – נעלמו חרבות התיאטרון הרומי הקטן והמבצר, שתוארו עליידי נוסעים קדומים".⁶

המקום נקרא אז מיאמס ושוני כאחד. במקום נתגלו בו שתי כתובות: כתובת לטינית, הזמכירה את מרקוס פלאביוס אגריפה הכהן (כנראה בנו של יוסף בן מתתיהו), וכתובת זכרון יוונית חרותה על עמוד, עם המלה "שלום" בעברית.

חפירת האתר

עקב התמוטטות במבנה הוחלט על חפירת האתר ושיקומו. החפירות החלו בשנת 1987 מטעם הקק"ל ואגף העתיקות בהנהלתו של ארכיאולוג הקק"ל אלי שנהב. החפירות נערכו בשני שטחי חפירה עיקריים: שטח A – התיאטרון. שטח B – מדרום למבנה התיאטרון. שטח C – מזרחה לתיאטרון. שטח E – מזרחה לכביש בנימינה – זכרון יעקב.

שטח התיאטרון (שטח A)

התקופה הרומית: נחשפה רצפת אורקסטרה שלמה וקיר הפרוסקניון. אבני הריצוף הן אבני גיר שנחצבו בכרמל. ניתן להבחין במספר רב של מאובנים מסוג רודיסטים. אבני הריצוף עובדו וסותתו בהתאמה. האבנים הונחו מקיר הפרוסקניון בחמש שורות משולבות זו בזו בציר אורך מזרח-מערב. השורה השישית הונחה כך שנוצרה מעין חגורה תוחמת.

החל משורה זו הונחו אבני הריצוף כך שציר האורך הוטט ב-90 מעלות וכיוונו צפון-דרום. בצורה זו נמצאו 10 שורות שרוחבן 0.30 מ' כל אחת – השורה ה-11 צרה יותר, 0.25 מ', ושוב 10 שורות עד למערכת של שתי שורות מדרגות סביב לאורקסטרה – דיאזומה. במרכז האורקסטרה, בין אבני הריצוף, שולב לוח שיש חלק בגודל 0.9x0.30 מ' ובמרכזו שקעורית עגולה. הלוח הונח במרכז מעגל התיאטרון ושימש כנראה מקום להנחת המזבח לדיוניסוס (כמקובל בתיאטראות היווניים). שני פתחי ניקוז דמויי רוזטה חצובים בתוך אבני הריצוף כיחידה אחת. התיאטרון בנוי לכיוון מזרח כך שהקהל יושב בגבו לכיוון מערב. קיר הפרוסקניון שנחשף במלואו, מכיל שלוש נישות עגולות: האחת מרכזית ושתיים קיצוניות וביניהן שתי גומחות נישות מלבניות דמויות מושבים. מדרום לכביש, ליד אמת המים הגבוהה לקיסריה (נחפרה בידי יהודה נאמן מרשות העתיקות), נתגלה פסל שיש של גבר מזוקן וערום וצמוד אליו נחש מכונף. הפסל בגובה 0.87 מ' מתאר כנראה את אל הרפואה אסקלפיוס. לפי הסגנון האמנותי ניתן לשייכו למאה השנייה או תחילת המאה השלישית לספירה.

התקופה הביזאנטית הקדומה: בתקופה זו פורקו חלקים רבים מהפריטים הארכיטקטוניים של התיאטרון הקדום. רצפת האורקסטרה כוסתה במילוי הול וחמרה ומעליה הונחה שכבת אבנים קטנות בלתי סדורות. עובייה שכבת המילוי כ-0.70 מ' וביטלה למעשה את שיפוע התיאטרון הקדום. האבנים הקטנות הונחו על מנת לתמוך ולפלט את הריצוף העליון. אבני הריצוף (0.35x0.70 מ') הונחו בחצי גורן ויצרו משטח אורקסטרה הגדול בשליש ממשטח האורקסטרה הקדום. אולם אין הן מונחות בתבנית סדורה אלא כלאחר יד. תוך פרוק הרצפה מהתקופה הביזאנטית התברר, שאבני רצוף רבות הן למעשה פריטים ארכיטקטוניים בשימוש משני השייכים לתיאטרון הרומי. האורקסטרה מסתיימת בקיר בעל נדבך אחד בלבד שהינו מילוי בין "פדיסטלים", שאף הם מורכבים מפריטים ארכיטקטוניים מאפריז הסקיניפרונט שהוכנסו בשימוש משני. מזרחה לקיר זה, הריצוף הינו אחד ומהווה מעין פרודוי בין שני הוורסורה של התיאטרון המקורי.

השטח שמדרום לתיאטרון (שטח B)

כאן נחשפה אמת מים מקומית שהוליכה מים ממעיין תל צור (אום אל עלאק) אל התיאטרון – למערכת הבריכות, ובהמשך התחברה לאמת המים לקיסריה. צמוד לאמת המים וממערב לה, נחשפה מערכת בריכות מדורגות המרוצפות ברצפות פסיפס שונות; החל מפסיפס לבן פשוט, פסיפס צבעוני דמוי רצפות, דגמי פרחים גיאומטריים ועד לפסיפס צבעוני מגוון המקושט במוטיבים צמחיים ובמסגרות דמויות צמה קלועה

וכד'. בחלק מן הבריכות ניתן להבחין בכמה רצפות המונחות זו על גבי זו, דבר המעיד על שימוש אינטנסיבי ממושך. כמו כן, נתגלו במקום כמויות גדולות יחסית של כלי זכוכית שונים ומגוונים. לתקופה זו שייכת גם מערכת בריכות ואמת מים מקומית, שנחפשה בשטח B.

התקופה הביזאנטית המאוחרת וראשית התקופה המוסלמית: לקראת סוף המאה השישית הוצא התיאטרון מכלל שימוש, והפך לאזור תעשייה. האורקסטרה המאוחרת נחתכה על-ידי קיר שלם שתחם מכלול בית בד. מערכת בית הבד שנחשפה מורכבת ממתקן פריכה הכולל את אגן הפריכה (ים) ואת אבן הפריכה (ממל). משטח הדריכה של מתקן זה מרוצף באבנים קטנות שקועות בטיט הדוק, דבר שאיפשר לבהמות המסובבות את אבן הפריכה לנוע ללא החלקה. משני צידי מתקן הפריכה מצויים שני מתקני עצירת שמן (מתקני סחיטה) המורכבים ממשטחי כבישה, בורות איטוף שמן ומשקולת בית הבד. בית בד זה הינו מטיפוס בית הבד השומרוני המאוחר, המופעל בשיטת קורה-בורג, שהיה בשימוש מהמאה השישית עד למאה השמינית.

השטח שממזרח לתיאטרון (שטח C)

נחשפה בריכת שחיה גדולה בחצי עיגול, שקוטרה כקוטר התיאטרון. יחד עם התיאטרון היא יוצרת עיגול שלם. הבריכה היתה מרוצפת בפסיפס בעל עיטורים גיאומטריים פשוטים, שנשתמר בחלקו. אל הבריכה מוליכים חמש מדרגות. בין התיאטרון לבריכה עוברת אמת המים אשר הובילה מים ממעיין תל צור והזינה את הבריכות בשוני.

השטח שממזרח לכביש בנימינה – זכרון יעקב (שטח E)

במקום נחשף מכלול שלם הכולל דרך מרוצפת אשר הובילה לעינות שוני. מערבה לדרך ובצמדו אליה, נחשפה אמת מים גדולה, שמוצאה מעינות שוני והעוברת דרך אתר שוני לקיסריה. בתוך האמה נחשפו קנקנים ופכים מהתקופה הרומית המאוחרת והביזאנטית. מזרחה לדרך נחשף מכלול של חנויות ומבנה גדול, אשר שימש כאכסניה להולכי הרגל שהגיעו לאתר.

פסלו של אסקלפיוס אל הרפואה, ומכלול בריכות הטבילה, מצביעים על האפשרות שלפנינו אסקלפיון – אתר מרפא, אשר שימש את תושבי קיסריה והסביבה, החל מהמאה השלישית ועד לראשית המאה השביעית. עם הכיבוש המוסלמי הוסב המקום מאתר פולחן אלילי לאזור תעשייה ושימש להפקת שמן ויין.

המוזיאון בשוני (בהקמה)

דבורה אבני

המוזיאון בשוני, הנמצא בשלבי תכנון והקמה ראשוניים, נועד לשמש משכן לממצאים הארכיאולוגיים שנתגלו בחפירות הנערכות באתר בשנים האחרונות. קרבתו של האתר למקורות מים, גילוי פסל שיש של אסקלפיוס, אל הרפואה, וחשיפת מערכת בריכות מדורגות, מרוצפות פסיפס גסמיכותן לתיאטרון, מאפשרים להניח, שלפנינו "אסקלפיון", דהיינו, בית חולים מהתקופה הרומית, והוא שיעמוד במרכז התצוגה.

פסלו של אסקלפיוס והאסקלפיון בשוני

רבים הם האלים והגיבורים היוונים אשר שלחו ידם ברפואה (אפולו, הרקולס, אורפיאוס ועוד). היוונים חלקו להם כבוד אלים כמו לאלו האולימפוס. אסקלפיוס, שלא כאלו האולימפוס, עסק בעיקר ברפואה ובריפוי חולים. מקדשיו הפכו מרכזי רפואה, שאליהם נהרו חולים רבים, והפופולריות של אסקלפיוס ופולחנו גדלו בהתמדה.

פולחן אסקלפיוס הגיע לארץ עם גייסות זצבא והמתיישבים ההלניסטים והתחבב במהרה על תושבי ארץ-ישראל, שהצטיינה במקומות מרפא רבים המשופעים במים מינרלים או במעיינות חמים.

האתר בשוני נבדל משאר המקומות בעצם היותו בית חולים מהתקופה הרומית, ששימש בעיקר לטיפול בנשים עקרות אך גם חולים נוספים שעלו אליו לרגל בהמוניהם. פולחן אסקלפיוס היה קשור למקורות מים, שהיו חלק בלתי נפרד מהטיפול הרפואי (שנעשה באמצעות מים). החולים הגיעו לאסקלפיון, היטהרו במים ונכנסו לאחר מכן לשהות וללינת לילה במקדש התת קרקעי לעתים עם נחשים שהיו סמלו של אל הרפואה אסקלפיוס.

שמו של האתר יצא למרחוק כאתר פוריות. הנוסע מבורדו שביקר במקום בשנת 333 לסה"נ כותב: "...ושם יש מעיין שאם מתרחצת בו אשה עקרה תהא מעוברת..." אפשר שיש קשר בין חגיגות המים הפרועות שאיפיינו את פולחן אסקלפיוס לפולחן שרווח כאן. כדי להעניק למוזיאון בשוני יחוד משלו ולהבדילו משאר המוזיאונים בסביבה, הוחלט לייעדו לצד הממצאים מחפירות שוני, למוזיאון לתולדות הרפואה הקדומה. המוזיאון בשוני יהיה יחודי גם בעצם היותו חלק ממכלול שלם של פארק, תיאטרון, מערכת בריכות, גתות ואתר חפירות ארכיאולוגי. המוזיאון יוקם בחדר מוארך, בחלק הצפוני של התיאטרון, בפרוזדור ששימש כמעבר לקהל הצופים. בהמשך הפרוזדור ממערבו, יוקמו מאוחר יותר מוזיאון לתולדות המחזרות בשוני ולתולדות קבוצות המתישבים ששהו בו.

המוזיאון יציג לצד התצוגה הארכיאולוגית, את פולחן אסקלפיוס. הוא ימחיש את

תהליכי הריפוי בתקופות הרומית והביזאנטית, תוך התמקדות בתולדות הרפואה העתיקה בכלל ובשוני בפרט. יובאו תבליטים וציורים המתארים את עבודות הרפואה דאז, כולל רופאים, מיילדות וכד'. כן יוצגו תצוגות מתחלפות מושאלות כגון: גולגולות שנחשפו בחפירות ארכיאולוגיות, שנעשו בהן ניתוחי מוח, איחוי שברים ומתנות הודיה פולחניות האופייניות לבתי חולים ולפולחן אסקלפיוס, וכתובות הקדשה שנתרמו על-ידי החולים. המוזיאון ישמש חלק ממסלול הסיור באתר: בשלב ראשון יוצגו רק ממצאים שנחשפו בחפירה, תוך דגש על יחודו של האתר. בשלב מאוחר יותר תישקל האפשרות להשאיל מוצגים ממקומות אחרים, כמו תצוגות מתחלפות לפי נושאים רלוונטיים. כן ישמש המוזיאון מקום מחקר בנושאים המבטאים את יחודו של האתר.

התצוגה תכלול מבחר מן הממצאים שנחשפו באתר ובהם מטבעות מתקופות שונות; ממצאים מברונזה, ובהם כלי ניתוח וכן פסלונים; קנקנים, סירים, פכיות, מנורות, ונרות שמן מתקופות שונות וכלי זכוכית שנמצאו באתר. כן תכלול התצוגה מודל של שוני, שקפים מוארים, חזיון אורקולי בנושא תולדות האתר וגילוי הממצאים, לרבות התיאטרון ואתר המרפא. התצוגה מיועדת לקהל הרחב ובעיקר לתלמידי בתי הספר. האתר ישולט וישוקם כמכלול באופן שהמוזיאון יהיה חלק בלתי נפרד מהביקור באתר. המוזיאון מוקם בהתייעצות עם רשות העתיקות ובעידודיה.